

Тема 5. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

Голосні та приголосні в українській мові

1. Фонетика як вчення про звуки мови і мовлення. Зв'язок фонетики з іншими розділами науки про мову.
2. Фонетичне членування мовного потоку. Одиниці фонетики.
3. Фонетика і фонологія української мови, їх співвідношення.
4. Звуки мови та аспекти їх вивчення.
5. Поняття про фонему як основну одиницю фонології, її функції.

Фонетика (від грецького *phonetikos* – звуковий) – розділ мовознавства, який вивчає звукову систему мови у зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що з'являються у мовленні при сполученні звукових елементів між собою.

Фонетика – багатоаспектна лінгвістична дисципліна.

Звукові зміни, спільні для багатьох мов цікавлять **з а г а л ь н у ф о н е т и к у**.

Звукова природа певної мови або якоїсь групи мов становить об'єкт **к о н к р е т н о ї ф о н е т и к и**.

О п и с о в а ф о н е т и к а вивчає звукову систему на певному етапі розвитку мови, тобто **в с и н х р о н і ч н о м у а с п е к т і**.

І с т о р и ч н а або **д і а х р о н і ч н а ф о н е т и к а** розглядає звукові зміни від найдавніших часів до сучасності (наприклад, занепад звуків **ѣ, ѥ** та еволюція звукових явищ у зв'язку з цим; дія закону відкритого складу упродовж певного часу).

Е к с п е р и м е н т а л ь н а ф о н е т и к а досліджує властивості звуків, складоподіл, наголос, інтонацію за допомогою спеціальних приладів (томограф, акустичні фільтри, інтонограф, частотні індикатори, конденсаторний мікрофон та ін.).

З і с т а в н а ф о н е т и к а характеризує спільне і відмінне у звуковій будові двох і більше мов.

Предметом нашого вивчення є фонетика сучасної української літературної мови, тобто фонетика описова. Однак для розуміння фонетичної системи української мови, для з'ясування її самобутніх рис, причин, що зумовили ряд фонетичних змін, необхідне звернення до історичних фактів, що й буде робитися в міру потреби.

Ф о н е т и к а тісно пов'язана з іншими розділами науки про мову, зокрема з **л е к с и к о л о г і є ю** (значення слова втілюється в певній послідовності звуків; значення окремих слів розрізняється саме звуковою формою: бити – бути – вити, замок - замок), з **м о р ф о л о г і є ю** (наприклад, чергування звуків є фонетичним засобом вираження граматичних значень несу – ніс, робив – робивши), із **с и н т а к с и с о м** (фразовий наголос, мелодика виявляються тільки в межах речення), з **г р а ф і к о ю** (фонетика відображається в алфавіті, бо кожен звук має літерне (графічне) позначення),

з о р ф о г р а ф і є ю (в основі української орфографії – фонетичний принцип), із с т и л і с т и к о ю (часто звукопис, звучання слів увиразнює думку), найтісніший зв'язок – з о р ф о е п і є ю (встановлюється правильність вживання звуків, звукосполучень, типів наголосу тощо).

Кожна мова має своєрідну звукову структуру. Наприклад, у сучасній українській літературній мові є 6 голосних (*о, а, у, е, и, і*) (хоч у давній українській мові їх було більше), а в польській мові є ще й носові *о, е*. Для звукової системи української мови характерні специфічні звуки (*г – ґ*, твердий *р* у кінці слів і складів, злиті *д'ж, д'з*), чергування голосних, приголосних (*о, е з і (роки – рік, ступінь – ступеня); г, к, х із з', ц', с' (муха – мусі, нога – нозі);* уникнення збігу приголосних, що відбилося й на письмі (*щасливий, проїзний*)). Загалом звуковий рівень нашої мови має закритий характер, його еволюція відбувалася повільно і непомітно. Після XII ст. не поповнилася жодною голосною фонемою і жодної не втратила. У систему приголосних за останню тисячу років запозичено тільки 4 звуки: *ф, ґ, ц*, злитий *д'з*.

Усі звукові одиниці поділяють на :

л і н і й н і (сегментні) – звуки (фонеми), склади, фонетичні слова, синтагми, фрази – слідуєть одна за одною в мовному потоці;

н е л і н і й н і (над-, суперсегментні) – наголос, інтонація – не вимовляються ізольовано, як звуки і склади, а нашаровуються на звукові послідовності.

Фонетика – розділ мовознавства, який вивчає звукову систему мови у зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що з'являються у мовленні при сполученні звукових елементів між собою. Одиниця вивчення у фонетиці – звук [] – це **найменша, неподільна одиниця мовного потоку, що використовується для побудови складів і фонетичних одиниць вищого рівня**, за допомогою яких висловлюються думки. З в у к як основну одиницю фонетики вивчають у т р ь о х а с п е к т а х: артикуляційному, акустичному, функціональному. З в у к як основну одиницю фонетики вивчають у т р ь о х а с п е к т а х:

I. З погляду вимовного (артикуляційного) звук є наслідком певних рухів мовних органів, ступінь і характер участі яких у звукоутворенні – різний. Це анатомо-фізіологічний аспект (артикуляційний).

Кожен конкретний звук твориться різними мовними органами. Робота мовних органів, спрямована на утворення звука, називається **а р т и к у л я ц і є ю**, яка складається з трьох етапів (екскурсія, витримка, рекурсія). У зв'язку з цим **з в у к** – це **найменша одиниця мовного потоку, яка має одну артикуляцію**.

У мовному потоці між вимовлянням звуків існує тісний зв'язок, тому рекурсія попереднього звука може безпосередньо переходити в екскурсію наступного. Це призводить до різних звукових уподібнень.

II. Фізичний аспект вивчає звук з точки зору сприйняття. Кожен звук людської мови є явищем фізичним, що виникає внаслідок коливання повітряного середовища під тиском струменя видихуваного повітря.

Джерелом мовного звуку є повітряні хвилі, які обов'язково сприймаються вухом, бо звуки, які не сприймаються органами чуття людини, -- це не звуки мови (ультра-, інфразвук). З'ясування фізичної природи мовних звуків передбачає вивчення їх інтенсивності (сили), висоти, тембру, тону, тривалості в часі, тобто власне акустики, тому цей аспект має ще назву **а к у с т и ч н и й**.

У зв'язку з цим аспектом головними компонентами звуків людської мови є голос і шум. Голос (тон) виникає внаслідок періодичних коливань повітряного середовища, а шум – внаслідок неперіодичних коливань. У чистому вигляді тони і шуми зустрічаються рідко. Вони здебільшого прилучаються один до одного. Залежно від того, що лежить в основі звуку – тон чи шум – вони поділяються на голосні й приголосні. Таким чином, **голосні** – це звуки, в основі яких лежить тон. Вони утворюються в гортані: ротова порожнина відкрита широко, струмінь видихуваного повітря відносно слабкий, бо не зустрічає додаткових перепон.

Приголосні – звуки, в основі яких лежить шум, до якого може долучатися й голос (наприклад, при утворенні дзвінких приголосних). Вони утворюються переважно у ледве відкритій ротовій порожнині; струмінь видихуваного повітря – сильний.

Оскільки звуки ми вимовляємо і чуємо, то ці два аспекти (артикуляційний та акустичний) складають сутність звуку. Отже, фонетика перш за все відповідає на питання, як твориться і сприймається звук.

Названі два аспекти вивчення звуків мови з'ясовують їх [звуків] природні властивості, що встановлюється природознавчими методами.

Однак у процесі спілкування звуки виконують дуже важливі соціальні функції: творять слова, граматичні форми, диференціюють значення слів. Тобто, звуки мови є функціональними одиницями мовної системи. Тому існує ще один аспект вивчення звуків мови.

III. Функціональний, або соціальний, аспект, який встановлює роль звукової мови з точки зору її смислових функцій. Наприклад, звуки **н і н'** здатні розрізняти слова *стан і стань*; звуки **а, и, у** можуть розрізняти і слова і форми слів *дам, дим, дум*. Звукові одиниці, що служать для розрізнення слів або їх форм, називаються **фонемами** (| |). Оскільки дослідження функцій звукових елементів у процесі комунікації здійснюється за допомогою мовознавчих (лінгвістичних) методів дослідження, то цей аспект має назву також **лінгвістичний**. Розгляд звуків у цьому аспекті розпочався порівняно недавно – понад 150 років тому в російському мовознавстві. Основоположником його став І. О. Бодуен де Куртене (70-ті роки XIX ст.). Термін «фонема» у науковий обіг увів його учень М. Крушевський.

Усі 3 аспекти відрізняються завданнями, методами дослідження, але перебувають у нерозривному зв'язку, взаємодоповнюють один одного, хоч провідним, центральним є лінгвістичний, функціональний, а перші два – допоміжні. Ряд фонетистів, враховуючи важливість функціональних властивостей звуків мови, виділяють окрему науку, розділ мовознавства – **ф о н о л о г і ю**, яка вивчає систему фонем.

Фонологія – це наука, яка розглядає найменші неподільні звукові елементи мови як засіб творення слів, морфем, граматичних форм, досліджує функціональні властивості звуків і закономірності їх сполучення у процесі мовлення. Одиниця вивчення у фонології – **фонема** | – звукові одиниці, що служать для розрізнення слів або їх форм.

Ф у н к ц і ї ф о н е м:

- 1) **конститутивна** (будівельна): фонема – матеріал для творення слів, морфем |p|, |d|, |a| – *рад*, *дар*;
- 2) **дистинктивна** (розрізнявальна): |*г*ава|, |*к*ава|, |*н*ава|: фонема – засіб розрізнення слів, морфем |*сам*| – |*сом*| – |*сум*| – |*сім*|;
- 3) **ідентифікаційна** (ототожнювальна): звукові комплекси співвідносяться з предметами, поняттями, забезпечуючи мовну комунікацію: |*ура*|, |*шум*|.

Звук і фонема – це різні назви однієї речі: звуки – це фізичне, індивідуальне явище, залежна величина, а фонема – явище ідеальне (існує в нашій уяві), соціальне (усі сприймають однаково), стала величина. В українській мові є 38 ф о н е м (абстрактних понять), які р е а л і з у ю т ь с я у м о в л е н н і в б е з м е ж н і й к і л ь к о с т і з в у к і в, цілком визначених для даної мови, але неоднакових з артикуляційно-акустичного погляду, хоч і об'єднаних єдиною функцією звучань.

Розрізняють г о л о в н и й в и я в фонемі і її в а р і а н т и або алофони, які складають її **звукове поле** – сукупність усіх позицій, у яких можлива дана фонема:

	[e']	в[e]с[e ^u]ло		[ɛ]	[ɛ]орло, порі[ɛ]
e	[e ^u]		ɛ		
	[u ^e]	в[u ^e]ликий		[ɛ']	[ɛ']іркий.

Розрізняють такі в а р і а н т и ф о н е м и:

- 1) **позиційні** – пов'язані з місцем у слові, положенням щодо наголосу: [o] в позиції перед складом з наголошеним [y] реалізується [o^v]: *зо^зуля*, *ко^жух*;
- 2) **комбінаторні** – зумовлені характером сусідніх звуків: наприклад, шиплячі, губні звуки в українській мові – тільки тверді, але перед [i] вони напівпом'якшені ([ж']інка, [б']ік); кінцевий [з] у префіксі *роз-* перед наступним глухим – оглушується (*ро[з^ɛ]сипати*); фонем *в*, *й* після голосного перед приголосним у кінці слова чи складу реалізуються у нескладотворчих звуках – [j̥], [j̥] (*шо^вк*, *ча^йка*, *піді^ймався*, *жо^втий*);
- 3) **факультативні** – закріплені мовною традицією на певних територіях: наприклад, напівм'яка вимова деяких приголосних перед *і* ([d']ід, *си[н']ій*), середня вимова *л* у полтавських говорах ([л]ожка).

Фонема – це одиниця взаємовідношень і протиставлень. У фонології існує поняття к о р е л я ц і я (протиставлення) фонем за твердістю/м'якістю (9 пар), дзвінкістю/глухістю (11 пар).

Звукова система української мови

1. Загальна характеристика фонем сучасної української мови.
2. Склад і особливості (артикуляційні, акустичні, функціональні) голосних і приголосних української мови. Погляди мовознавців на кількість фонем.
3. Принципи класифікації голосних і приголосних української мови.

Звукова система української мови включає г о л о с н і й п р и г о л о с н і звуки (співвідношення 1:5), які виділяються на основі ряду протиставлень – артикуляційних, акустичних, функціональних. Найвизначніша функційна ознака, покладена в основу розрізнення голосних і приголосних, – їх складотворча функція.

У сучасній українській літературній мові є 6 голосних звуків (*а, о, у, е, и, і*), які найбільш диференційовані та яскраві під наголосом. Це для них с и л ь н а п о з и ц і я (позиція максимального розрізнення фонем). У с л а б к і й п о з и ц і ї (обмежене вживання голосних, що виникає у потоці мовлення) виявляються модифікації голосних фонем.

Голосні звуки акустично найбільш виразні під наголосом, у зв'язку з чим склад голосних фонем визначається насамперед у наголошеній позиції. Найбільш незалежним є вживання голосних у ролі окремих слів (усі, крім *и*) і на абсолютному початку слова (хоч це буває порівняно рідко), внаслідок чого маємо нові слова: *Оля – Уля – Еля – Аля, Іра – ура – ера*. Ці ж фонemi можуть виступати після м'яких приголосних: *люк – л'як*.

Визначальна роль у творенні голосних української мови належить языку, який може займати у ротовій порожнині положення по горизонталі (тоді виділяють голосні п е р е д н ь о г о і з а д н ь о г о р я д і в) і по вертикалі (розрізняють голосні в и с о к о г о, с е р е д н ь о г о, с е р е д н ь о - в и с о к о г о / в и с о к о - с е р е д н ь о г о, н и з ь к о г о п і д н я т т я (п і д н е с е н н я)).

Ще один активний мовний орган при творенні голосних – губи. У зв'язку з цим виокремлюють о г у б л е н і (л а б і а л і з о в а н і) та н е о г у б л е н і (н е л а б і а л і з о в а н і) звуки.

Якість приголосних залежить від умов їх творення. З анатомо-фізіологічного погляду при утворенні приголосних звуків функціонують лише окремі органи мовлення, наприклад, губи, кінчик або корінь язика, верхні зуби, задня стінка глотки тощо. Загальне напруження мовних органів відсутнє. Воно зосереджується лише на певних ділянках. Шум, що виникає в результаті подолання відповідної перепони, і визначає якість приголосного.

Від артикуляційних умов творення приголосних залежать їх акустичні особливості. З акустичного погляду вони складаються здебільшого з шумів або з шумів і незначних тонів. Виняток становлять сонорні приголосні, у яких переважає голос над шумом, чим вони схожі з голосними, тому можуть

виявляти певною мірою складотворчі властивості (у розм. мові): *семестр, комізм, гімн, магістр, відомств, дирижабль*.

Класифікація приголосних сучасної української літературної мови ґрунтується на загальних принципах їх творення і здійснюється у двох головних аспектах: за дією активних мовних органів і за способом творення шуму. Інші аспекти у класифікації приголосних – поділ на групи за звучністю (сонорністю) і співвідношенням шуму й голосу та за твердістю і різними ступенями пом'якшення – допоміжні.

Голосні в сучасній українській літературній мові мало піддаються впливові фонетичних умов, за винятком *е, и, о*, які в ненаголошених складах частково змінюють артикуляцію і звучання.

У наголошених голосних артикуляція більш чітка, у ненаголошеній позиції вони змінюються у кількісному відношенні.

Так, головним виявом (г. в.) **[a]** є голосний заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований звук, який чітко вимовляється як в наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях;

г. в. **[o]** є голосний заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований звук. Ця фонема має варіант (в.) **[oʲ]** – звук середньо-високого підняття, якщо стоїть у ненаголошеній позиції перед складом з наголошеним *у* (рідше *і*): *з[oʲ]зу́ля, н[oʲ]ві́тря*;

г. в. **[y]** є голосний звук заднього ряду, високого підняття, лабіалізований. Вимовляється завжди чітко.

Усі голосні заднього ряду (*а, о, у*) у позиції між м'якими приголосними або після/перед ними характеризуються більш передньою вимовою, але на якість звуків це не впливає, вони залишаються у головному вияві: *р[ǎ]д, л[ǔ]лька, л[ǎ]нь*.

Значно ширші звукові поля у фонем *е, и*. Так, г. в. **[e]** є голосний переднього ряду, середнього підняття, нелабіалізований звук. У наголошених і побічно наголошених складах (*весни, непереможний*), у повноголосних групах (*бере́за, зеле́ний, мере́жка, леле́ка*), у закінченнях іменників, прикметників, дієприкметників, дієслів (*сонце́, веселе́, щербече́*), у суфіксах прикметників, дієслів *фонема е* реалізується у г. в.

У ненаголошеній позиції **[e]** виступає у варіантах **[eʲ]** та **[uʲ]** (у залежності від голосного у наступному складі). Так, **[e]** реалізується у **[eʲ]** (звук середньо-високого підняття) перед складами з наголошеними *а, о, е*: *д[eʲ]ржа́ва, м[eʲ]до́вий, в[eʲ]се́лий*; **[e]** реалізується у **[uʲ]** (звук високо-середнього підняття) перед складом з наголошеними *і, и, у*: *в[uʲ]лі́ти, з[uʲ]рні́на, в[uʲ]рну́ти*.

Головним виявом **[u]** є голосний переднього ряду, високого підняття (обнижений), нелабіалізований звук. Такий звук є у наголошеній позиції (*ду́во, ві́соко*), у складних словах з побічно наголошеним складом з *и* (*п'яті́знáчний, дев'яті́сі́л*), у закінченнях іменників, прикметників, дієслів та їх форм (*ха́ти, га́рний, во́зиш, про́читаний*), у дієслівних суфіксах (*ходи́ти, віта́ючи*).

У варіанті **[u^e]** ця фонема реалізується перед складами з наголошеними *і, и, у*: *в[u^e]діння, ж[u^e]в'у, нах[u^e]літисся*.

Варіант цієї фонemi **[e^u]** маємо перед складами з наголошеними *е, о, а*: *ж[e^u]в'е, в[e^u]с'окий, пр[e^u]йшла*.

Фонема **і** виступає під наголосом і в ненаголошеній позиції (майже завжди) як голосний звук переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований: *висіти, річка, с'умиш*. Ця фонема може реалізуватися у варіанті **[i^u]** у частині українських (навіть під наголосом: **[i^u]**нколи, **[i^u]**ней) та давно запозичених (**[i^u]**ндік) слів, а також у суфіксі *-ін-* (*Украї**[i^u]**на*).

Сильною позицією для приголосних (найбільш незалежне вживання) є позиція перед голосними заднього ряду (*порядок, рука*) або в кінці слова (*плит, плід*).

Важливою лінгвістичною характеристикою приголосних є принцип сполучуваності їх з іншими фонемами у мовному потоці, або *д и с т р и б у ц і я*. Українській мові властиві певні закономірності дистрибуції приголосних.

Звукові поля приголосних фонем в українській мові дуже різні за обсягом і характером. Більшість фонем мають по 2-3 вияви, включаючи *г. в.* Це губні (мають напівпом'якшений варіант), язикові фонemi *д', з', л', л', н, н', р, р', й, с, с', к, х*, глоткова *г*. Причому деякі з них мають особливі вияви: нескладові, безголосі, середні звуки тощо (див. вище конкретні позиції, у яких вони з'являються); варіанти, які зовсім не збігаються з фонемою. Найширші звукові поля приголосних в українській мові включають по 4-5 виявів. Це шиплячі фонemi *ж, ч, ш* і деякі передньоязикові — *д, з, т, т'*. Кілька фонем виступають лише у *г. в.*, а варіантів не мають: *|\partial^{\sim}з|, |\partial^{\sim}з'|, |ц|, |ц'|, |г|*.

Щодо звукових реалізацій приголосних, то в деяких фонем вони є особливими, незвичайними. Так, сонорні приголосні **|в|** і **|й|** у кінці слова або складу після голосного перед приголосним виступають як нескладові звуки — **[v̥]**, **[j̥]**:

<i>ковдра</i>	<i> ковдра </i>	<i>[коўдра]</i> ,
<i>сказав</i>	<i> сказав </i>	<i>[сказáў]</i> ,
<i>знайте</i>	<i> знайте </i>	<i>[знáйте]</i> ,
<i>чайка</i>	<i> чайка </i>	<i>[ча́йка]</i> .

Сонорні **|м|, |р|** інколи на початку слова перед глухими або в кінці слова після глухих втрачають дзвінкість і вимовляються без участі голосу: *[ритм]*, *[мстити]*, *[центр]*. Їх називають ще "безголосими" сонорними.

Фонема **л** перед **[e]**, **[и]** має напівм'яку якість (**[л]** "середній"): *[клен]*, *[клин]*; у позиції перед м'якими вона реалізується у варіанті **[л']**: *гілці* *[гілц'і]* *[г'іл'ц'і]*, *спілці* *[спілц'і]* *[сп'іл'ц'і]*. Така ж зміна у відповідній позиції відбувається з фонемою **н**, яка виступає у варіанті — **[н']**: *український* *[українс'кий]* *[україн'с'кий]*, *команді* *[команд'і]* *[комán'д'і]*. А фонemi **р', н', л', д', т'** у деяких українських говорах мають один із варіантів — пом'якшений

: або ˊ після літери або над нею – для позначення подовженого звука [нас'ін:'а]
 ' («акут») над голосним – для позначення голосного – носія головного словесного наголосу: [рад'іти]
 ˘ («гравіс») над голосним – для позначення голосного – носія побічного словесного наголосу: [с'іл'с'когосподарс'кий]
 ˙ перед наголошеним складом – для позначення наголосу акцентної групи: [˙на˘н'іч]
 ^ між службовим і повнозначним словом – для позначення фонетичних слів: [сказала˘б]; а також для позначення злитих звуків (африкат): [дˆж], [дˆз] [бдˆжола], [дˆзв'інок]
 | у середині речення – для позначення звичайної паузи (фізіологічної або на місці коми)
 || у середині або в кінці речення (тексту) – для позначення тривалої паузи (на місці тире, двокрапки, крапки з комою тощо)
 _____ під словом у реченні (тексті) – для позначення логічно наголошеного слова
 ¡ ¸ перед першим словом речення – для передачі відповідної інтонації
 ˘ над літерою – для позначення нескладових звуків: [во[ў]к], [за[і]].
 Звуки, що мають у вимові відтінок іншого звука, позначаються відповідно. Літерою алфавіту і вгорі – іншою літерою – того звука, до якого схильний даний звук: [ве"рба□], [л"об], [ту"р].
 Усі слова у транскрипції пишуться з малої літери.

Запис живої мови, при якому передаються тільки фонemi без урахування несуттєвих у фонологічному відношенні відтінків, називається **фонематичною транскрипцією**.

Запис живої мови з урахуванням усіх звукових відтінків називається **фонетичною транскрипцією**.

У фонематичній транскрипції використовуються значно менша кількість додаткових знаків, ніж у фонетичній. Загалом вона досить близька до орфографічного запису.

Фонетична транскрипція може бути точна/детальна і спрощена. Крім цього, вона постійно удосконалюється. Наведемо приклади запису слів двома транскрипціями:

весло	весло	[ве"сло]
потужний	потужний	[по"тужний]
дощ	дошч	[дошч]
розжарити	розжарити	[розж:ари"ти]
люлька	л'ул'ка	[л'ул'ка]
зілля	з'іл'л'а	[з'іл':а].

Обидва способи запису живої мови мають однаково велике значення. Але використовуються з різним призначенням. Фонематична транскрипція має велике значення для фіксації артикуляційних і акустичних властивостей звуків

безвідносно до їх соціальної природи, тобто смислорозрізнявальної функції. Фонетична транскрипція показує звуки в дії.

Для порівняння наведемо уривок, записаний звичайним письмом, фонематичною і фонетичною транскрипціями:

Пригріває ясне сонце. Незабаром задзюрчать веселі струмочки. Сніг розтане – і почнеться справжня весна!

Фонематична транскрипція

*/пригр'івайє йасне сонце // незабаром зад'з'урча́т' весел'і струмочки // і
сн'іг розта́не /і почнет'с'я спорáвжн'а весна // /*

Фонетична транскрипція

*[прієгрівайє йасне с°онце // не"забáр°ом зад`з°урайт' ве"сел'і стр°ум°очки
// і с'н'іг р°оз°тане /і п°очнец':а спраўжн'а ве"сна°//].*

Є інші типи транскрипції, засновані на різних принципах, залежно від мети. Так, для записування іншомовних слів літерами національного алфавіту з урахуванням їхньої вимови використовують практичну транскрипцію, або **транслітерацію**. Зокрема ці записи застосовують для полегшення друкарських наборів іншомовного матеріалу (наприклад, імена, прізвища ***Якоб Грім***, ***Бейсінґер***, географічні назви ***Алмаати***, ***Марокко***) в умовах багатосторонніх міжнародних контактів.

Звукові зміни в українській мові

1. Асиміляція приголосних, її види. Причини відхилень.
2. Дисиміляція приголосних, її види. Співвідношення між асиміляцією та дисиміляцією.
3. Інші зміни в системі приголосних.

Асиміляція (лат. assimilatio – уподібнення) – функціональний фонетичний процес уподібнення одного приголосного звука іншому в артикуляційному й акустичному відношеннях. Це дуже поширене явище в українській мові й відбувається найчастіше при вимові. Є 4 види А.:

- 1) за напрямом (прогресивна/регресивна),
- 2) за однією з ознак приголосних
- 3) за місцем розташування звуків (суміжна/на відстані),
- 4) за характером виявлення (повна/часткова).

Найчастіше спостерігається регресивна А.:

Боро/т'б/а

во/кз/ал

↓

$$[\partial'] \rightarrow \text{боро}[\partial'б]а \quad [г] \rightarrow \text{во}[\text{гз}]ал$$

кінь + -н-

п'ять-на-десять

↓

↓

 $[н:] \rightarrow \text{кінний},$ $[т] \rightarrow \text{п'ятнадцять}.$

Вияв прогресивної асиміляції трапляється значно рідше, ніж регресивної. Прикладом її може бути уподібнення у таких випадках:

- 1) за г о л о с о м : бджола (із давноруського – бѣчела → бчела → бджола);
- 2) за способом і місцем творення : поява подовжених пом'якшених приголосних $[д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ш':], [ч':]$ між голосними у словах на зразок знання, життя, стаття, суддя, сталлю, молоддю, сумішшю, ллю, спросоння, навмання.
- 3) пом'якшення звука $[с]$ у прикметниковому суфіксі -ськ- (із давн. -ьск-): сільський, коростенський, печерський (із давньорус. сельськыи, коростеньскыи, печерьскыи). У новіших словах він викликає пом'якшення попередніх приголосних: украї[н'с']кий, слов'я[н'с']кий.

Наслідки усіх перелічених різновидів прогресивної асиміляції позначені на письмі.

Прикладом рідкісної асиміляції на відстані є поява в українській мові у слові залізо першого звука $[з]$ із $[ж]$ (давньорус. железо).

Причини недотримання у вимові асимілятивних процесів:

- 1) в п л и в п р а в о п и с у : побуквене читання слів: смієшся, в'єтся, розширення.
- 2) незнання орфоепічних норм і вплив професійного чи малокультурного середовища;
- 3) надмірне використання у деяких сучасних художніх творах, телепередачах вільностей щодо вимови окремих звуків, слів тощо.

Протилежним за наслідками є фонетичне явище, яке кваліфікується як дисиміляція.

Дисиміляція (лат. dissimilis – несхожий, dissimilatio – розподібнення) – фонетичний процес, при якому один із двох однакових чи подібних звуків замінюється (розподібнюється) іншим, артикуляційно близьким. У сучасній українській літературній мові дисиміляція зустрічається значно рідше, ніж асиміляція. Дисимілятивні зміни реалізуються активно у живому мовленні. Цей процес відбивається/не відбивається на письмі (у залежності від давності слова). Прикладом її можуть бути такі звукові зміни:

- 1) зміна проривних $[т]$ чи $[д]$ на щілинний свистячий $[с]$ у дієслівних основах або в іменниках (спільнослов'янські звукосполучення $[тт], [дт] \rightarrow [ст]$): плести, мести, вести, прями, красти (із спільносл. плетти, метти, ведти,

прядти, крадти); *чьтть* → *честь*, *пошьдть* → *пошетть* → *пошесть* – дисиміляція за способом творення, регресивна, сусідня.

2) зміна проривного у групі двох проривних приголосних на щілинний: *хто* (із давньорус. *къто* → *кто* → *хто*) – дисиміляція за способом творення;

3) зміна шиплячої африкати [ч] при поєднанні її з носовим [н] на щілинний звук [ш]: *рушник, мірошник, соняшник* (із *ручник, мірочник, сонячник*). У словах суто літературного вжитку або нових із звукосполченням *чн* це явище відсутнє: *сполучник, річний, річниця, молочний, бічний, заочний*.

Це все випадки сусідньої (контактної) дисиміляції.

4) дисиміляція на відстані відбувається у словах *срібло* (із давньорус. *серебро*), *лицар* (із *рицарь*), *лимар* (із *римарь*): один із дрижачих звуків змінюється на зубно-боковий – дисиміляція за способом творення.

Творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, основа чи корінь яких закінчується звуками [с], [з], за допомогою суфікса *-ш-* супроводжується поєднанням явищ асиміляції та дисиміляції: *високий* – *вис* + *-ш-* → *ви[сш]ий* (внаслідок регресивної асиміляції за акустичним сприйманням під впливом шиплячого щілинного [ш] свистячий щілинний [с] змінюється на відповідний шиплячий [ш] → *ви[шш]ий* (у групі двох щілинних шиплячих внаслідок дисиміляції один із них, наступний, змінюється на шиплячу африкату [ч]) → *ви[шч]ий*). Якщо основа (корінь) прикметника закінчується звуком [ж], у формі вищого ступеня наявна лише дисиміляція: *дужий* – *дуж[ш]ий* → *ду[жч]ий*.

Наслідки усіх розглянутих явищ позначаються на письмі. Іноді розподібнення звуків може спостерігатися у вимові: *квохтати, пшенишній, молошній, соняшній*.

В історії української мови цілий ряд сполучень приголосних підпав **спрощенню** – випаданню одного із приголосних при утрудненій вимові у процесі словозміни чи словотворення.

Це явище пов'язане із занепадом редукованих ь, ь і втратою закону відкритого складу. В українській мові маємо більше 10 груп приголосних (по 2, 3, 4 звуки), у яких спрощення (випадання) першого або середнього приголосного закріпилося на п и с ь м і і умовно становить І г р у п у:

ждн > жн:	<i>тиждень</i> > -жневий, -жня
здн > зн:	<i>виїздити</i> > -зний
зкн > зн:	<i>бризкати</i> > -знути
стл > сл:	<i>стелити</i> > <i>слати</i> , <i>ріст</i> > <i>рослий</i>
скн	<i>тріск</i> > -снути, <i>блиск</i> > -снути
слн – сн:	<i>ремесло</i> > -існичий, <i>масло</i> > -сний
стн	<i>якість</i> > -сний, <i>користь</i> > -сний, <i>ряст</i> > <i>рясний</i>
стц > сц:	давні. <i>мѣстце</i> > <i>місце</i>

<i>стськ > ск:</i>	<i>міський > місто</i>
<i>рвш > рш:</i>	<i>давні. первий > перий</i>
<i>ричк > ршк:</i>	<i>давні. зморички > зморшки</i>
<i>шчк > шк:</i>	<i>давні. дошчка > дошка</i>
<i>рнц > рц:</i>	<i>чернець > ченця</i>
<i>рнч > рч:</i>	<i>давні. горнчарь > гончар.</i>

В і д х и л е н н я бувають тільки в словах:

кістлявий, пестливий, хвастливий – стл, хвастнути, зап'ястний – стн.

Неспрошена група розрізняє значення слова.

У деяких словах спрощення (випадання) звуку можна виявити лише шляхом зіставлення з російською мовою. Це, як правило, слова спільного походження, але в кожній мові вони мають своє фонетичне оформлення (II група):

<u>Рос.</u>	<u>Укр.</u>
<i>честный</i>	<i>чесний</i>
<i>солнце</i>	<i>сонце</i>
<i>сердце</i>	<i>серце</i>
<i>стекло</i>	<i>скло</i>
<i>постный</i>	<i>пісний</i>

В и н я т о к із правила про спрощення в українській мові складають прикметники, утворені на базі іншомовних слів:

<i>турист</i>	– <i>туристський</i>	стс'к
<i>журналіст</i>	– <i>журналістський</i>	стс'к
<i>студент</i>	– <i>студентський</i>	нтс'к
<i>форпост</i>	– <i>форпостний</i>	стн
<i>агент</i>	– <i>агентство</i>	тств
<i>компакт</i>	– <i>компактний</i>	ктн

Спрощення приголосних може виявлятися при вимові споконвічних слів в усному м о в л е н н і, а правопис цього не закріплює (III група):

шістнадцять [ш'існадз'ц'ат']

шістсот [ш'іс:от]

Ще о д н у г р у п у (IV) спрощень становлять п р и к м е т н и к и із суфіксом -ськ-, утворені від іменників українських (*Полісся – поліс+ськ-ий – поліський, Одеса – одес+ськ-ий – одеський*) і запозичених географічних назвах (*Лейпциг – лейпцизький, Карабах – карабаський*).

Явище спрощення приголосних на початку і в кінці слів унаслідок занепаду редукованих дістало назву **епентеза**:

<i>всх -</i>	: <i>сходити</i>	<i>всходить</i>
<i>встр -</i>	: <i>стрепенутися</i>	рос. <i>встрепенуться</i>
<i>взл -</i>	: <i>злітати</i>	<i>взлетать</i>
<i>гд -</i>	: <i>де</i>	<i>где</i>

четвер – рос. *четверг*
спасибі – рос. *спаси бог*

Це явище відоме і в системі голосних:

<u>Давні</u>	<u>Рос.</u>	<u>Укр.</u>
<i>Игла</i>	<i>иголка</i>	<i>голка</i>
<i>играти</i>	<i>играть</i>	<i>грати</i>
<i>имати</i>	<i>иметь</i>	<i>мати</i>
	<i>еще</i>	<i>ще</i>
		<i>цей</i> (із розм. <i>оцей</i>)
	<i>Игнат</i>	<i>Гнат</i>
	<i>Исидор</i>	<i>Сидір</i>

В українській мові бувають випадки приєднання додаткових звуків на початку слова для полегшення вимови – **протеза**. У ролі протетичних звуків виступають:

в: *вугілля, вулиця, вулик, він, вудка*

г: *горіх, гострий, гарба, гикавка*

й: *юшка, юний, Євген, Європа.*

Звуки *в* і *й* можуть з'являтися і в середині слів: *павук, півонія; руїна, клієнт, п'ять, м'ята* (зіст. з рос. відповідниками).

В окремих словах може бути вставляння *д* і *т* у буквосполучення:

укр. *строк, Стрітення, уздріти*

рос. *срок, Сретение, узреть.*

Ще одне фонетичне явище – **метатеза** – переставляння звуків, складів:

укр. *ведмідь, капость, бгати* (зіставте з рос. *медведь, пакость*)

запоз.: *друшляк* (нім. *Durchschlag*), *тарілка* (*Teller*).

Усі ці явища забезпечують милозвучність української мови і оформлюють правильне усне мовлення.

Склад і наголос в українській мові

1. Склад як явище фонетичне і фонологічне.
2. Правила фонетичного складоподілу в українській мові.
3. Співвідношення фонетичних складів з морфемною будовою слова і з орфографічними складами.
4. Словесний наголос, його функції, ознаки.
5. Інші типи наголосів.

На сучасному етапі українські фонетисти (М. Жовтобрюх, В. Брахнов, Н. Тоцька) схильні розглядати фонетичний склад (С.) як комплексне явище, що є наслідком дії акустично-артикуляторних, просодичних і фонологічних чинників. З **ф о н е т и ч н о г о б о к у** **С.** – це найменший мовленнєвий відрізок, що становить цілісність в артикуляційному відношенні; з **ф о н о л**

огічного боку С. – це закономірне повторення сполучуваності чи комбінування різних фонем.

Отже, **склад** (як явище фонетичне і фонологічне) – це найменша одиниця мовлення, що характеризується певною звучністю, вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря і складається із складотворчого звука і супутних йому звуків, що складу не творять.

Фонетичний С. в українській мові має певну часову характеристику (тривалість), яка залежить від кількості й характеру приголосних, від його наголошення / ненаголошення, від кількості складів у слові, від темпу та інтонації мовлення.

Нерідко межа між фонетичними складами встановлюється інтуїтивно, при скандуванні слова. Основний принцип їх визначення встановлює **складоподіл** – це доведений до автоматизму в усному мовленні поділ слів на склади відповідно до закону сонорності.

Ураховуючи названі дві тенденції (спадання і наростання гучності відносно складотворчих голосних), в усному мовленні існує кілька правил фонетичного складоподілу, які базуються на кількості приголосних у складі (1, 2, 3 і більше), що знаходяться біля складотворчого голосного. Коли до голосного приєднується один приголосний, поділ слова на фонетичні склади труднощів не викликає; при збігові кількох приголосних складова межа встановлюється з урахуванням певних закономірностей.

Основні з них такі:

1. **Один інтервокальний приголосний** належить до наступного складу: [мó|ва], [ро|бó|та], [з'і|л':а].

2. **Два інтервокальні приголосні**, якщо вони обидва дзвінкі/глухі або другий з них сонорний, належать до наступного складу: [т'і|сте"ч|ко], [ко|бзáр], [на|гні]. Подвійним може бути складоподіл у словах з префіксом, що закінчується на дзвінкий, а корінь починається на сонорний – у переднаголошеній позиції: [ро|змí|ти] – [роз|мі|ти].

3. **Два інтервокальні приголосні**, якщо один із них більш гучний або перший – сонорний, належать до різних складів: [ка́з|ка], [ду́м|ка].

4. Якщо **два інтервокальні приголосні** – сонорні, то вони належать до різних складів: [га́р|ний], [п'і́р|йа].

5. **Три інтервокальні приголосні**, якщо вони дзвінкі або глухі чи два перші дзвінкі чи глухі, а третій – сонорний, належать до наступного складу: [го́|стрий], [за́|здо́ро|шч'і], [йа|ки́чо].

6. **Три інтервокальні приголосні** належать до різних складів, якщо перший – сонорний або дзвінкий, другий – глухий, третій – сонорний ([роз|ц'в'і|ла́], [ман|дру́|йе]) або ще наступні два – глухі: [лу|г а́ н|с'кий].

Подібно розділяються і чотири приголосні: [ди^е|ті́н|ство].

7. **Нескладові [ї],[й]** завжди відходять до попереднього складу: [воў|чий], [ча'і|ка].

Ці правила залишаються орієнтовними.

Оскільки голосний звук в українській мові є складотворчим, то кожне слово поділяється на стільки фонетичних С., скільки в ньому є голосних, але враховується й кількість приголосних (відповідно до правил складоподілу). Вважається, що сонорні приголосні теж можуть бути складотворчими в українській мові (ве|п_ир, се^и|ме|ст_ир).

Залежно від кількості фонетичних складів слова бувають одно- (мак, сіль), дво- ([ó|ко], [м'і|сто]), три- ([мо|ло|ко́], [го́ї|дал|ка]), багатоскладові ([ма|ши^е|но|бу|ду|ва́|н':а]).

У будові українського словесного фонетичного С. відбулося чимало змін. З боку походження він характеризувався обов'язковою відкритістю. Ця закономірність не збереглася. Із часу занепаду редукованих фонетичний С. в українській мові може закінчуватися на голосний або приголосний. Відповідно бувають **відкриті** (закінчуються на голосний—[су|с'і|ди]) і **закриті** (закінчуються на приголосний — [р'ід]) **склади**. Проте відгуки про тенденцію до відкритості складів виявляються в тому, що для української мови властиві переважно відкриті склади, тобто межа між окремими фонетичними складами проходить найчастіше після голосного перед приголосним звуком. Крім цього, **склади** розрізняють за початковим звуком: ті, що починаються з приголосного, — **прикриті** ([ден']), з голосного — **неприкриті** ([і/скра]). Українській мові притаманні переважно прикриті С.

Склад — це чисто вимовна одиниця, не пов'язана зі значенням, тому поділ слова на фонетичні склади не завжди збігається із членуванням його на найменші смислові (значеннєві) одиниці — морфемами (корінь, префікс, суфікс, закінчення):

[ду|бо́к] дубок

[рі|чні́й] річний

Іноді вплив морфологічної будови слова позначається на складоподілі. Наприклад, у слові *бездонний* можливі два поділи на склади: [бе^и|здо|н:ий] і [бе^из|до|н:ий].

Немає повного збігу між фонетичним та орфографічним складоподілом. В орфографії — ро-зі-рва-ти, обі-йшли, у фонетиці — [ро|з'і́р|ва́|ти], [о|б'і́й|шли́]. Хоча в основу переносу слова з рядка в рядок покладено складовий принцип, проте враховується й морфологічна будова слова — принцип збереження єдності морфем.

З фонетичним складом тісно пов'язана ще одна звукова одиниця – **словесний наголос (Н.)** – це виділення одного складу в слові за допомогою голосу. Він є суперсегментною звуковою одиницею. Нашаровуючись на звуки і склади, він утворює з ними нерозривну єдність. Відповідно **склад** (голосний у ньому), на який падає словесний наголос, називаються **наголошеним** (обов'язково – один у слові), усі інші – **ненаголошеним**.

Основні функції словесного Н.:

- **конститутивна**: словесний Н. забезпечує фонетичну оформленість слова як основної самостійної одиниці мови;
- **ідентифікаційна**: словесний Н. необхідний для розпізнавання слів або їх форм;
- **диференціальна**: словесний Н. – засіб розрізнення лексичного і граматичного значень;
- **експресивна**: словесний Н. – елемент інтонації. Він співвідноситься з прагматичними значеннями.

Для українського словесного Н. властиві такі основні ознаки:

- 1) він має **силовий** або **динамічний** характер: наголошений склад вимовляється із дещо більшою силою і тривалістю, ніж ненаголошений.
- 2) він має **вільний** або **різномісцевий** характер, тобто словесний наголос в українській мові не закріплений за певним складом, наголошеним може бути будь-який склад у слові.
- 3) український словесний наголос – **рухомий**: у процесі словозміни він може переходити з одного складу на інший.

Додаткові ознаки словесного Н.:

- 1) подвійно наголошені слова;
- 2) два наголоси у складних словах;
- 3) наявність побічного наголосу в слові.

Наголошування слів у сучасній українській мові характеризується відносною сталістю і певними **закономірностями**, які вивчає наука **акцентологія** (її розробники Т. Бровченко, В. Винницький, В. Складенко, В. Задорожний та ін.), що виділилася із 70-х років XIX ст. після виходу першої монографії з питань акцентуації у вітчизняному і слов'янському мовознавстві – праця О. Потебні «Ударение», у якій чимало говорилося і про наголошення українських слів.

Виокремлення голосом, крім складів, інших складників мовного потоку уможливило виділення **фразового наголосу**, який виявляється лише в реченні і включає **наголос акцентної групи** або фонетичного слова (він найслабший), **синтагматичний** (виділення кінцевого слова синтагми, яке здебільшого є найважливішим у змістовому відношенні), **логічний** (особливе виділення голосом найважливішого слова у структурі речення для підкреслення його значення: *Коли люди хочуть сказати, що в*

світі їм найнеобхідніше, найпростіше, що найзвичайніше і найпотрібніше, вони називають хліб, повітря і воду. О лицарі безумного «лицарства», з прокляттям вас на перегній! (М. Р.), е м ф а т и ч н и й або *виразовий* наголос підсилює емоційний бік слова, передає афективний стан мовця і виражається подовженням голосного або приголосного, скандуванням слова за складами (*Сла-а-а-авний сьогодні день! Стр-р-рашно мені! По-справжньому заздриш не силі, не славі, не успіху, а ... – «ре-а-лі-зо-ва-но-сті»*).

Щоб правильно наголошувати слова, необхідно постійно користуватися відповідними лексикографічними джерелами:

Українська літературна вимова і наголос / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ : Наукова думка, 1973;

Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник. Київ : Либідь, 1995;

Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ : ВЦ «Академія», 1998;

Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, М. М. Пешак та ін. Київ : Довіра, 1999;

Орфоепічний словник української мови : В двох томах / За ред.. М. М. Пешак, В. М. Русанівського. Київ : Довіра, 2003;

Головащук С. І. Словник наголосів. Київ : Наукова думка, 2003;

Великий зведений орфографічний словник української мови / Гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2003;

Український орфографічний словник / Вид. 4-е / За ред. В. М. Русанівського. Київ : Довіра, 2005.

Чергування в українській мові

1. Два типи звукових змін у сучасній українській мові.
2. Позиційні та історичні чергування.
3. Морфологічний характер чергувань голосних і приголосних фонем при словозміні й словотворенні. Поняття морфонеми. Взаємозв'язок фонем, морфонеми і морфеми.
4. Найдавніші та пізніші чергування голосних і приголосних в українській мові.

Із фонологічного погляду залежно від того, що є кінцевим результатом зміни звуків, необхідно розрізняти 2 різні типи змін: модифікації (видозміни) і чергування фонем;

Із типологічного боку розрізняють два типи чергувань – фонетичні (живі, позиційні) та історичні (традиційні).

Отже, проявляється тісний зв'язок між явищами фонетики, фонології, морфології. В зв'язку з цим деякі вчені виділяють окремий розділ **морфонологію**. Цей розділ вивчає зв'язки фонетики, фонології й морфології.

Морфонологія – це розділ фонетики, що розглядає регулярні зміни фонем у морфемах. Види тієї самої морфеми, що мають різний фонематичний склад, називаються аломорфами. Вияв морфеми у слові або його словоформах називається морфом.

Морф (морфа) – конкретний вияв морфеми, найменша частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи.

Аломорф – це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова.

Наприклад, морфема як сукупність усіх можливих виявів у мові морфа *з-* в українській мові може виступати у звукових варіантах *з-*, *зі-*, *із-*, *с-*: *збити*, *зійти*, *ізняти*, *спитати*.

У словах *родити* і *рід* аломорфи *род-* і *рід* є виявом однієї кореневої морфеми, як і *кров-*, *крив-* у словах *кров* і *кривавий*.

Чергування – це закономірна зміна одного звука іншим (чи однієї форми іншою) у тій самій морфемі, напр.: *гора* – *гірка*, *на гірці* – чергуються звуки [г] – [г'] і фонemi /o/ – /i/ у корені слів, /к/ – /ц/ у суфіксі; [вe^uсна'] – [вe'ce^uн] – у корені чергуються звуки [e] – [e^u] та фонема /e/ з нулем фонemi; *на батьківському* – *батьківським* (подвір'ї) – у закінченні чергуються фонemi /o/ з /i/ та звуки [к] з [к'] у суфіксі. Отже, у словах чергуються звуки і фонemi, відповідно розрізняють чергування фонетичні та історичні.

Фонетичні чергування – це чергування, що відбуваються в усному літературному мовленні й зумовлені його закономірностями. Це чергування звуків, що реалізують одну фонему – інваріанта і позиційного чи комбінаторного варіантів: *гречка* – [гре^u]чаний, *берег* – при[бе^u]режний – [e] – [e^u]; *жити* – [жи^e]вучий – [и] – [и^e]; *причепити* – [ч'іп]ляти – [ч] – [ч']; *робити* – ро[б'іт]нійк – [б] – [б']; *мести* – [м'і]тла – [м] – [м'].

До фонетичних чергувань належать також звукові зміни, пов'язані з асиміляцією приголосних (напр., чергування звуків [с] – [с'] у словах *чесний* – *честь*, *щасливий* – *щастя*), а також чергування [у] – [ү], [і] – [ĩ] (орфографічно у – в, і – й), що відбуваються під впливом сусідніх звуків: *пішов у школу* – *зайшла в клас*, *він іде* – *вона йде*.

Історичними називаються чергування, які виникли у давні періоди розвитку мови і зумовлені тими закономірностями, що діяли у той час. **Історичні чергування** – це чергування фонем, вони супроводжують словозміну і словотвір: *сніп* – *снопа*, *школа* – *шкіл*, *вітер* – *вітру*, *вікно* – *вікон*, *книга* – *книзі*, *ріка* – *на ріці*, *козак* – *козаче*, *друг* – *друже* (при словозміні) і *гора* – *гірський*, *піч* – *пекар*, *мести* – *вимітати*, *друг* – *дружба*, *просити* – *запрошення* (при словотворі).

У сучасній українській літературній мові є чергування, які виникли у найдавніші періоди розвитку мови – в часи індоєвропейської чи спільнослов'янської мовної єдності. Такими є чергування голосних фонем, вони відображають давні чергування давніх наголошених і ненаголошених чи

довгих і коротких голосних. З мови найдавніших періодів вони були успадковані мовою пізнішого часу й увійшли в мову українську. На сучасному етапі ці чергування в українській мові відбуваються, як правило, в основі дієслів і є засобом розмежування довготривалої та короткочасної дії. Найпоширенішими серед найдавніших чергувань голосних фонем є такі:

/e/ – /o/: нести – носити, брести – бродити, мелю – молоти, везти – возити (дієслова з */e/* називають протяжну, неповторювану дію, з */o/* – тривалу, багаторазову);

/i/ – /a/: сидати – садити, лізти – лазити, різати – вразити;

/o/ – /a/: ломити – ламати, гонити – ганяти, скочити – скакати, допомогти – допомагати (на рівні сучасної мови */a/* вживається перед наголошеним суфіксальним */a/*: ганяти, перемагати, хапати);

/e/ – /i/: мести – замітати, летіти – літати, пекти – випікати, наректи – нарікати (*/i/* вживається перед наголошеним суфіксом *-а-*: заплітати, витікати, літати);

/y/ – /a/: трусити – трясти, грузнути – грязь;

/y/ – /u/ – /o/ – нуль фонем: сухий – висихати – висохлий, висхлий, дух – дихати – дохлий – тхнути, натхнення;

/e/ – /u/ – нуль фонем: дерти – здирати – драти, терти – витирати – витру;

/u/ – нуль фонем: дождити – ждати, засинати – заснути;

/o/ – /u/ – нуль фонем: посол – посилати – слати;

/i/ – /u/: ліпити – липнути, вінок – вити.

Названі чергування зберігаються також в іменниках, утворених від дієслів: злом, зломщик – зламування; допомога – помагач; сушка – висихання; пекар – випічка.

Є цілий ряд пізніших чергувань, наприклад

/o/ – /e/ – нуль фонем.

Це чергування властиве усім східнослов'янським мовам. Виникнення його припадає на період давньоруської мови і пов'язане із занепадом зредукованих.

Примітка. У спільнослов'янській, давньоруській мовах у складі голосних були голосні неповного творення, так звані зредуковані ь, ъ; ь – лабіалізований, середнього ряду, ъ – нелабіалізований, переднього ряду. Вони були у сильній позиції і вимовлялись близько (відповідно) до [o], [e] – під наголосом (садъкъ, вьсь), перед складом із слабким зредукованим (сьнъ, пальць); у звукосполученнях [ър, ъл, ър, ъл] (тьръ, жьлтъ) та у слабкій позиції – не звучали – у кінці слова (сьнъ, сынъ, вьтръ), перед складом із голосним повного творення (садъка, дьня), перед складом із сильним зредукованим (жьньць, швьць). У XI – XII ст. редуковані занепадають: у слабкій позиції вони зникли, у сильній розвинулись у голосні повного творення: ь – /o/, ъ – /e/. У різних формах слова після того самого приголосного зредукований був у різній позиції, через що після занепаду його ці форми мали різний фонемний склад: сьнъ – сон, сьну – сну, вьсь – весь, вься – вся. Це і спричинило чергування

фонем [o], [e] з нулем фонemi. З давньоруської мови воно засвоєне українською та іншими мовами.

Чергування відбувається у корені слів (*сон* – *сну*, *день* – *дня*, *весь* – *всього*, *все*); в іменникових суфіксах (*вінок* – *вінка*, *лікоть* – *ліктя*, *садочок* – *садочка*, *хлопець* – *хлопця*).

Таке саме чергування відбувається у словах на зразок *вогонь* – *вогню*, *сосна* – *сосон*, *вузол* – *вузла*, *сестра* – *сестер*, *пісня* – *пісень*.

Фонemi /o/, /e/, що чергуються з нулем фонemi, є новими.

Примітка. Серед нових фонем /o/, /e/ розрізняють випадні – вони розвинулись із зредукованих ь, ь у сильній позиції – і вставні, ті, що розвинулись після шумних приголосних перед сонорними /p/, /л/, /м/, /н/, з іст.: *ставок*, *ніжок*, *пес*, *кінець і капель*, *вікон*, *сестер*.

Чергування поширене при словозміні, при словотворі. Прилади останнього: *сто* – *сотня*, *тьма* – *темний*, *день* – *дніти*, *сон* – *заснути*, *правда* – *справедливий*, *праведний*.

Лише українській мові властиві чергування:

/o/, /e/ з /i/, воно досить поширене в ній, супроводжує як словозміну, так і словотворення, відбувається у будь-якій морфемі, хоча найбільш поширене в корені: *стіл* – *столовий*, *столи*; *осінь* – *осені*, *восени*, *проривати* – *прірва*, *батькова* (книга) – *батьків* (зошит). Фонетичною умовою чергування є вживання фонем /o/, /e/ у відкритому складі й зміна їх на /i/ в закритому. Історичною умовою чергування був занепад зредукованих у давньоруській мові. Занепад слабких зредукованих викликав появу нових закритих складів. Якщо у цих складах були давні голосні /o/, /e/, то вони поступово, через подовження, а потім дифтонгізацію змінились на /i/: *столь* – *сто:л* – *стуол*, *стуел*, *стуил*, *стуіл* – *стіл*; *печь* – *пе:ч* – *піеч* – *піч*. Від фонетичної закономірності чергування фонем /o/, /e/ з /i/ є ряд відхилень, тобто фонemi /o/, /e/ вживаються у закритому складі, /i/ – у відкритому;

/e/ – /o/ після шиплячих та /й/ в сучасній мові /e/ вживається після шиплячих та /й/ перед наступним м'яким приголосним (*честь*, *челюсті*, *щєня*, *шеляг*); /o/ після шиплячих та /й/ вживається перед твердим приголосним (*жом*, *жовч*, *шов*, *шовк*). Голосний /o/ після шиплячих та /й/ вживається перед твердим приголосним (*жом*, *жовч*, *шов*, *шовк*), перед складом з голосними, /a/, /o/, /y/ (*щока*, *звечора*, *чоло*, *чого*, *чому*, *його*, *йому*, *нічого*, *і жолудь*), а також перед складом з /и/, якому у російській мові відповідає /ы/ (чотири – рос. *четыре*).

У коренях багатьох слів можна простежити зміни /г/, /к/, /х/ – /ж/, /ч/, /ш/ – /з/, /ц/, /с/: *пори́г* – *пори́жок* – *на порозі*, *бік* – *бічний* – *у боці*, *кожух* – *кожушина* – *у кожусі*; і в деяких іншомовних словах: *аптека* – *аптечний* – *в аптеці*, *музика* – *музичний* – *у музиці*.

Під впливом наступної суфіксальної /й/ попередні передньоязикові свистячі /з/, /с/ змінилися **на шиплячі**, наслідок цих змін ілюструють слова *лазити* – *лажу*, *возити* – *вожу*, *писати* – *пишу*, *носити* – *ношу*, *ноша*

Дією давнього суфікса спричинене чергування сполучення фонем /зд/ із /ждж/, /ск/, /ст/ із /шч/ (*їздити* – *їжджу*, *виїздити* – *виїжджаю*, *пускати* – *пуцу*, *простити* – *прощу*), **губних звуків із сполученням губного з /л/** у першій особі однини дієслів (*робити* – *роблю*, *купити* – *куплю*, *топити* – *топлю*, *ловити* – *ловлю*, *графити* – *графлю*); рідше це чергування трапляється у словах інших частин мови: *земний* – *земля*).